

О. Ю. М а т у ш е к

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Чому М. Ф. Сумцов не став доктором словесності

Матушек О. Ю. Чому М. Ф. Сумцов не став доктором словесності. У цій статті розглядається робота М. Сумцова «До історії південноруської літератури. Лазар Баранович» (1885), яка була подана цим вченим на здобуття докторського ступеня. Автор приходить до висновку, що дослідження М. Сумцова цілком відповідало науковому гуманітарному дискурсу того часу: Лазар Баранович постає в ньому як особистість з активною громадянською позицією, естетична складова його творчості менше цікавила дослідників.

Ключові слова: М. Сумцов, О. Потебня, барокова проповідь, історико-літературний дискурс, харківська філологічна школа.

Матушек Е. Ю. Почему Н. Ф. Сумцов не стал доктором словесности. В этой статье рассматривается работа Н. Сумцова «К истории южнорусской литературы. Лазарь Баранович» (1885), представленная на соискание ученой степени доктора словесности. Автор приходит к выводу, что исследование Н. Сумцова соответствовало научному гуманитарному дискурсу того времени: Лазарь Баранович предстает в нем как личность с активной гражданской позицией, эстетическая составляющая его произведений меньше интересовала исследователей.

Ключевые слова: Н. Сумцов, А. Потебня, барочная проповедь, историко-литературный дискурс, харьковская филологическая школа.

Matushek E. Why M. F. Sumtsov not became a doctor of literature.

This article discusses the work of N. Sumtsov «To the history of the South-Russian literature. Lazar Baranovych» (1885), submitted for the degree of doctor of literature. The author concludes that the research of N. Sumtsov was consistent with the scientific humanitarian discourse of that time: Lazar Baranovych appears in it as a **person with an active civil position. The aesthetic component of his works were interested less.**

Keywords: M. Sumtsov, O. Potebnya, Baroque sermon, historical and literary discourse, Kharkiv philological school.

Життя М. Сумцова тісно пов'язане з Харківським університетом. 1875 року він закінчив історико-філологічний факультет, потім працював викладачем, очолював Історико-філологічне товариство. Становлення його як науковця також відбулося тут. В історію філологічної науки М. Сумцов увійшов передусім як етнограф і фольклорист, але до кола його наукових інтересів входила й давня українська література. Він поставив завдання написати її історію або прилучитися до її створення.

Вченого зацікавили постаті таких українських церковних діячів, як Інокентій Гізель, Іоаникв Галятовський і Лазар Баранович. Кожному з трьох авторів дослідник присвятив випуск з серії «К истории южнорусской литературы XVII столетия». Спочатку світ побачила книга про Барановича, далі про Галятовського й нарешті – про Гізеля.

М. Сумцов пояснив принцип відбору авторів, констатувавши, що творчість цих трьох письменників вивчена найменше. Дослідник розглядає їхній доробок як поле культурних впливів українського, польського й московського духовного життя. М. Сумцов вказує, що твори цих авторів були доступні на той час у Харкові, зокрема в бібліотеках духовної семінарії та університету. Крім того, вчений працював у московських

книгозбірнях, архіві Міністерства закордонних справ, Румянцевському Музеї, Товаристві історії та старожитностей російських, бібліотеці Хлудова.

У передмові до першого випуску вчений чітко визначив проблеми дослідження давньої літератури, виділивши

1) недоступність текстів;

2) наукову нерозробленість давньої літератури й непопулярність її дослідження на той час.

Концепція вченого полягала в тому, що кожен випуск «мав містити повну й цілісну характеристику постаті певного письменника, з роз'ясненням літературних і побутових обставин» [9:1]. Причому випуски мали доповнювати один одного: «Те, що в одному пропущене або викладене неправильно, має бути виправлене й доповнене в наступному», – написав автор у передмові до випуску першого [9:1].

Праця «К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович» вийшла друком 1885 року. М. Сумцов планував, що ця робота стане його докторською дисертацією. На жаль, досліднику так і не вдалося реалізувати задумане. *Наше завдання:* з'ясувати, в чому полягала причина нефортуності цього історико-літературного проекту і як виглядала праця Миколи Сумцова в колі досліджень його сучасників.

Вже у передмові до книги М. Сумцов вписує себе у тогочасний гуманітарний дискурс, називаючи загальні праці з історії й культури XVII століття таких авторів, як П. Пекарський, В. Завитневич, М. Скабаланович і С. Голубев [9:1].

Проповідь XVII століття на той час уже активно вивчалася. На цей матеріал звернули увагу В. Строев, М. Костомаров, М. Петров та інші. Зрозуміло, що саме в цей ланцюжок висловлювань з приводу творчості чернігівського архієпископа потрапляє М. Сумцов. Тому ми відтворюємо його дискурсивний перебіг.

Історики літератури підходять до аналізу проповідницьких текстів з точки зору своїх або колективних настанов. Але у будь-якому разі вони є читачами. Тому для характеристики гуманітарного дискурсу останньої третини XIX століття доречним буде скористатися напрацюваннями Ю. Лотмана. Він писав у «Лекціях зі структуральної поетики» про взаємодію автора й читача на терені тексту. При цьому, на думку дослідника, для автора можливі лише дві позиції – «своя» й «читача», так само, як і для читача є «своя» позиція й «авторська». Дослідник виділяє чотири головні ситуації їх взаємодії:

1. Адресат (читач або критик) розділяє зміст та художні прийоми. Він цінує нехудожню інформацію. Письменник оцінює своє завдання як художнє, а читач бачить у ньому в першу чергу публіциста [6:22].

2. Позиції письменника та читача співпадають у художньому сприйнятті. У цьому випадку автор і читач – естети.

3. Письменник постачає читачу факти в правдивому описі. Читач сприймає це адекватно.

4. Письменник розглядає свою творчість як документ, а читач налаштований як естет.

Практично всі тодішні дослідники давньої літератури бачили в ній джерело для історичних студій. Вони вишукували в текстах нехудожню інформацію про реальну дійсність, історичні події й постаті. Відтак майже всі ці автори відносяться до першої групи з вищенаведеної класифікації, тобто вони розглядали автора-проповідника як публіциста.

Усі студії про українських казнодіїв побудовані за схожою композиційною схемою: послідовно йшлося спочатку про біографію письменника, а потім – про творчість. Прикметно, що рівень естетичної оцінки казань Барановича в історико-літературних працях був не просто різний, але й іноді полярний.

Їх перше ґрунтовне дослідження з'явилося з-під пера В. Строева. Вчений-історик уважно прочитав проповідницьку спадщину архієпископа як з боку змісту, так і форми. В. Строев розглянув структуру казань Лазаря Барановича, способи риторичного

розгортання матеріалу в них, їх джерела та мову [8].

І. Порфир'єв в «Історії російської словесності» (1879) звернув увагу на історичний контекст казань владики, їх стилістичні й художні особливості. Історик літератури досить точно визначив в них принцип інтерпретації євангельських читань, навівши при цьому яскраві приклади. Уважний дослідник акцентував на гострому розумі проповідника [7].

О. Галахов в «Історії російської словесності» (1880) розглянув збірку «Меч духовний» з її публіцистичного боку, акцентуючи на актуальних мотивах передмови – спрямованості книги проти війни з Польщею та на боротьбу з єретиками та мусульманами. Автор досить нейтрально оцінив художню вартість казань Барановича, виділивши їх мистецькі нюанси – неприродне зближення предметів, відшукування їх символічного сенсу, тлумачення імен. Свої спостереження вчений підтвердив прикладами. Історик літератури відзначив, що в текстах владики є місце і для почуттів, і для догматичних тлумачень [3:366]. Рисує, що відрізняє ці твори від найближчого проповідницького контексту, є їх ліризм. Деякі з текстів, на думку цього автора, побудовані на розгортанні логічних категорій.

М. Костомарова в праці «Російська історія в життєписах її найголовніших діячів» (1874) цікавили передусім суспільні процеси й роль того чи іншого автора в них. З таким критерієм він підходить до творчості українських проповідників другої половини XVII століття – Іоанікія Галатовського, Антонія Радивиловського та Лазаря Барановича.

Дослідник звернув увагу на активну участь архієпископа Чернігівського у політичних і суспільних подіях в Україні. М. Костомарова цікавили передусім стосунки Лазаря Барановича з гетьманами І. Брюховецьким, Д. Многогрішним, І. Самойловичем. Зупиняється історик і на зовнішньополітичній діяльності владики. Передусім у полі його зору опинилися стосунки архієпископа з Константинопольським патріархом та московським царем. Це той випадок, коли читач цінує передусім нехудожню інформацію. М. Костомаров негативно оцінює казань чернігівського владики. На думку вченого, Баранович «розтягує до потворності тексти Святого Письма», «любить молитви, сповнені химерності й пустослів'я», а його проповіді відрізняються «мізерністю думки, бідністю уяви, відсутністю справжнього чуття», а також нудні й сповнені «тріскучих фраз» [4:382–386].

Наступним після Костомарова з роботою про Лазаря Барановича був М. Сумцов. Леонід Білецький вважав, що «метою автора було підготувати ґрунт для нової систематичної історії

української літератури XVII століття» [2:156]. До характеристики чернігівського владики дослідник підходить з точки зору тих загальних методологічних та світоглядних настанов, які він на той час сповідував. Досить чітко їх сформулював Л. Білецький:

1. Відшукати у творах українських письменників «релігійні, політичні й культурні прояви своєї національної самобутності» [2:155].

2. «... доказати, що тодішня українська література була продуктом лише того суспільного життя й тих прямувань, якими було виповнене ідейне життя цілого українського народу, й лише цей дух, лише цю сутню силу в собі відбивала» [2:155].

Логічно, що у своєму дослідженні М. Сумцов надає перевагу суспільному значенню творчості чернігівського архієпископа. Л. Білецький констатував, що ця праця «написана з великою повнотою й солідністю і з фактичного боку заслуговує на якнайбільшу увагу вчених» [2:157]. М. Сумцов звернув увагу на біографію Барановича, його діяльність щодо впорядкування чернігівської в ораторських творах Барановича брак тих рис, які цінувалися в XIX столітті: «В його проповідях немає ні роз'яснення догматів, ні практичних моральних настанов» [9:59]. Дослідник називає їх схоластичними, «благочестивою порожньою балаканиною» [9:59], полемізуючи у цьому питанні з В. Стровим.

Не обійшов увагою М. Сумцов і полеміку про перевтілення святих Дарів та засудження книг Барановича у Москві. До літератури XVII століття М. Сумцов підходив, на думку В. Крекотня, «з позицій ліберального інтелігента останньої третини XIX століття. І в цьому була його методологічна хиба» [5:150].

М. Сумцов представив рукопис свого дослідження про Лазаря Барановича як докторську дисертацію. Її рецензентом було призначено О. О. Потебню, який оприлюднив свої висновки 9 жовтня 1884 року. Рецензія О. Потебні зберігається дотепер в Центральному державному історичному архіві м. Києва [11]. В її назві помилково вказано, що це «Черновые заметки по поводу работы Н. И. Костомарова о Лазаре Барановиче». Цей рукопис не опублікований дотепер. Частково він цитується у статті Є. Айзенштока «Безсоновщина» [1].

Рецензент вписав студію М. Сумцова в історико-літературний дискурс. Він вважав її гідною відповіддю М. Костомарову. «Твір пана Сумцова є спробою уважнішого вивчення життя і творів Барановича», – констатував О. Потебня. Принагідно він полемізував з автором, не погодившись з його твердженням про негативні сторони характеру й діяльності архієпископа (сріблoloубство, скарги на бідність,

епархії, заснування ним монастирів і церков, фундування друкарні, вплив на розвиток церковного співу. Також автор застановляється на адміністративних проблемах Київської митрополії, стосунках Лазаря Барановича з московським патріархатом, урядом і царем. М. Сумцов відзначив неабиякий вплив архієпископа на тодішню політику Гетьманщини, описавши його стосунки з гетьманами Виговським, Брюховецьким, Многогрішним і Самойловичем.

З літературного доробку архієпископа Лазаря М. Сумцов виділив передусім збірки польськомовної поезії «*Żywoty świętych*» та «*Lutnia Apollinowa*», панегірики на погреб митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського та російським царям, передмову до чернігівського «Анфологіона». На периферії виявилися проповіді архієпископа, очевидно, як найменш насичені суспільними мотивами. М. Сумцов, спираючись передусім на роботу В. Строва, аналізує казання з точки зору «реального змісту». Вчений називає їх «набором слів» і «пересипанням з пустого в порожнє» [9:58]. Він насамперед виявляє немилосердність). Рецензент мотивував схильність Барановича до багатства необхідністю утримувати епархію [11].

Автор відзначив обізнаність М. Сумцова з текстами Барановича, Галятівського та Гізеля. З літературного доробку чернігівського архієпископа О. Потебня згадав передусім польськомовні вірші зі збірки «*Lutnia Apollinawa*», стверджуючи, що з них автору можна було б «втягти більше відомостей <...> для характеристики часу й особистості Барановича» [11]. Робота М. Сумцова, на думку рецензента, значно виграла б за умови публікації уривків творів студійованих письменників у додатку.

О. Потебня констатував, що дослідження М. Сумцова корисне для історії словесності. У кінці він резюмував, що ця дисертаційна робота на здобуття ступеня доктора філологічних наук може бути допущена до публічного захисту.

Монографія М. Сумцова була високо поцінована Іваном Франком. Вітаючи професора Сумцова з ювілеєм наукової діяльності, І. Франко писав: «... Ваша прекрасна монографія про Лазаря Барановича була одним із перших імпульсів до докладнішого студіювання нашої старшої літератури...» [10:159].

На жаль, з ненаукових причин захист праці про Лазаря Барановича не відбувся (через донос). У той час в університеті працював ординарним професором П. Безсонов. Сучасники й тодішні студенти характеризували його як досить поверхового вченого, а О. Білецький назвав «темною особою», «людиною науково неадекватною». Але доноси він складав добре. Один із них був спрямований проти докторської

дисертації М. Сумцова й відісланий до Петербурга. Захист не відбувся. Автора звинуватили в українофільстві. Один із закидів: необ'єктивна оцінка діяльності російських воєвод в Україні XVII століття [1].

Пізніше М. Сумцов представив роботу «Хлеб в обрядах и песнях» як свою докторську дисертацію, яку й захистив 1885 року.

Отже, студія М. Сумцова органічно вписувалася в ланцюжок тодішніх розвідок з давньої літератури. Так само, як і рецензія

О. Потебні, яка хоч і не увійшла тоді в науковий обіг, але цілком йому відповідала. Лазаря Барановича описують передусім як літератора з активною громадянською позицією. Естетичні уподобання автора та художня мова його творів менше цікавили дослідників.

Подальше вивчення студій історії української літератури представниками харківської філологічної школи дасть можливість створити картину наукових інтересів харківських гуманітаріїв.

Література

1. Айзеншток Я. Безсоновщина (3 матеріалів до життєпису О. О. Потебні) / Я. Айзеншток // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — Кн. XVI. — С. 147—188.
2. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький. — К. : Либідь, 1998. — 408 с. — (Літературні пам'ятки України).
3. Галахов А. История русской словесности древней и новой / А. Галахов. — [2-е изд., с перем.]. — Спб., 1880. — Т. 1. Отд. 1 : Древнерусская словесность. — 1880. — IV+517 с.
4. Костомарів М. Галятовський, Радивилівський і Лазар Баранович // Історія України в життєписах визначніших її діячів / Микола Костомарів ; [пер. Ол. Барвінського]. — Львів : Друкарня НТШ, 1918. — С. 357—387.
5. Крעותень В. Українська ораторська проза другої половини XVII століття як об'єкт літературознавчого вивчення / Володимир Крעותень // В. Крעותень Вибрані праці. — К. : Обереги, 1999. — С. 141—187.
6. Лотман Ю. М. Лекции по структуральной поэтике / Ю. М. Лотман. — М. : Гнозис, 1994. — 547 с. («Язык. Семиотика. Культура»).
7. Порфирьев И. История русской словесности : в 2 ч / И. Порфирьев. — Казань : в университетской типографии, 1879. — Ч. 1 : Древний период : Устная народная и книжная словесность до Петра Великого. — 1879. — 689 с.
8. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди / В. Строев // Черниговские епархиальные ведомости. — 1876. — № 15. — С. 413—421 ; № 16. — С. 472—480.
9. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. — Харьков, 1885. — Вып. I : Лазарь Баранович. — 183 с.
10. Франко І. До М. Ф. Сумцова / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1976. — Т. 50 : Листи (1895—1916). — 1986. — С. 159.
11. Черновые заметки по поводу работы Н. И. Костомарова о Лазаре Барановиче. Рукопись А. А. Потебни // ЦДІАК. Фонд № 2045, оп. 1, од. зб. 212. — 19 с.